

A HONISMERET FORRÁSAI

A honismereti kiadványok a közgyűjteményekben*

Kezdjük egy nagy sóhajjal: milyen jó lenne, ha egyszer valaki megírná, vagy valakik megírnák a magyarországi helytörténetírás, a honismereti mozgalom és a könyvtári helyismereti szolgáltatás összefoglaló történetét. Nyilván elképzelhető külön-külön is az áttekintés, de minden bizonnyal kivitelezhető együtt, egyetlen történeti szintézisben is. Hiszen a három tevékenységi ág szorosan összefonódott és napjainkban is elválaszthatatlan egymástól. Bárhogyan történik – és nagyon szeretnénk hinni, hogy egyszer majd, reményeink szerint már a közeljövőben megtörténik –, azt könnyű megjósolni, hogy ebben az opusban tetemes, a tizenkilencedik század utolsó harmadától döntő helyet foglalnak majd el a közgyűjtemények, közelebbről a múzeumok, levéltárak és könyvtárak, újabban az egyéb médiatárak (pl. kép- és hangarchívumok) is. Amíg ez az óhajtott összegzés elkészül, meg kell elégednünk a szórványadatokkal vagy az erősen vázlatos, többnyire érintőleges visszaillesztésekkel (mint például a magyar történetírás históriájáról közreadott legújabb tankönyvben), továbbá a ritka helyi próbálkozásokkal. Most is csak a főbb tendenciák jelzésére szorítkozhatunk – mintegy emlékeztetőül.

Hazánkban a lokális ismeretek iránti intenzívebb érdeklődés első nyomai a tizenharmadik századra datálhatók. A művelődéstörténet különböző ágainak művelői megegyeznek abban, hogy a kezdet Béla Mátyás pozsonyi evangélikus lelkész hatalmas ország- vagy államismereti vállalkozása, az egyes vármegyék adatait összegyűjtő *Notitia Hungariae* volt. Jórészt a felvilágosult abszolutizmus hatásának tudható be, hogy a gimnáziumi és népiskolai oktatásban szintén helyet kaptak a lokális információk. Majd a dicső múlt felé fordulás, a polgárosodás és a nemzeti mozgalom kibontakozása olyan hajtóerőt jelentett, amely folytonossá tette az ország egyes tájait, a vármegyék és az egyház-igazgatási egységek, valamint a települések megismerését célzó törekvéseket. Sorra jelentek meg Vályi András, Magda Pál, a mindmáig gyakran forgatott Fényes Elek és mások statisztikai-geográfiai adattárjai. A Magyar Tudós Társaság, majd a kiegyezést követő évben létrejött Magyar Történelmi Társulat mintegy intézményes keretet biztosított a helynévgyűjtéshez (például Pesty Frigyes felméréséhez), a helytörténeti búvárkodáshoz, a genealógiai kutatáshoz. A dualizmus korában olyan nagyszabású és sikeres vállalkozások indultak, mint a sokáig méltatlanul mellőzött, mostanság ismét felfedezett *Osztrák-Magyar Monarchia* írásban és képben, a Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország vármegyéi és városai című sorozat, vagy Orbán Balázs impozáns egyszemélyes teljesítménye, a Székelyföld leírása. A kiegyezés tájékan kapcsolódtak be e munkába és váltak mihamar meghatározó tényezőivé a frissen alapított vidéki múzeumok és múzeum-egyletek, az ilyen irányba nyitó vármegyei és városi levéltárak, majd az eleinte múzeumi vagy levéltári keretben működő városi könyvtárak. Esetenként megnyitottak a kutatók előtt az egyházi és családi gyűjtemények is. A trianoni békediktátum teremtette új helyzetben egymás mellett éltek a magas tudományos színvonalat képviselő megyetörténetek és a korábbinál szerényebb igényű megye- és városszociográfia-, monográfia sorozatok, később ismét előtérbe került a plébánia-történetírás, újdonságként több uradalomtörténet készült, más vonatkozásban szemléleti nővum a társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti megközelítés. A település- és népiségtörténeti irányzat, majd a népi írók mozgalma is új eszmei alapot és új lendületet adott a lokális vizsgálódásoknak, különösen a falukutatásra, a falumonográfiákra irányult kiemelt figyelem. Jellemző példaként említhető a híres Magyarország felfedezése című sorozat. A második világháborút követően, majd az ún. szocialista modernizációs kísérlet időszakában átmeneti megtorpanás következett, aztán a helytörténeti-helyismereti kutatás kiszélesedett, tematikailag-műfajilag és földrajzilag tovább differenciálódott, sőt specializálódott, és ennek a folyamatnak a szervezetenként elkülönülő, megújult és megerősödött közgyűjtemények aktív és

* Előadás 2007. szeptember 28-án Vácán, a XII. Országos Honismereti Kiadványszerkesztő Konferencián.

alighanem leghatékonyabb műhelyei voltak. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján újjászerveződött honismereti mozgalom szilárd bázisát szintén ezek az intézmények alkották és alkotják. Kiváló történések, etnográfusok és más tudósok segítették az előrelépést, egyebek között az elméleti-módszertani kérdések tisztázását. Sok-sok város- és községtörténet, számtalan forráspublikáció készült, üzem- és termelőszövetkezet-történeti tanulmányokat írtak, rengeteg új információ került napfényre, szép számmal születtek levéltári segédletek, múzeumi vezetők, helyismereti-honismereti bibliográfiák stb. Nem hallgatható el az sem, hogy ugyanakkor tovább kísértett, nem egyszer politikai nyomásra a dilettantizmus avult szelleme, amely egyik lényegi oka volt a helytörténetírás, a honismereti mozgalom és a helyismereti tevékenység méltatlanul alacsony társadalmi presztízsének. Bár a közelmúlt értékelése még előttünk álló feladat, annyi azért megállapítható, hogy a rendszerváltás sem okozott törést a fejlődésben. Bizonyos hangsúlyok kétségkívül eltolódtak: például az anyagi erőforrások átcsoportosultak, a honismereti munkában fokozódott a társadalmisítás, a helytörténeti kutatásban a jelenkortörténet felől a régebbi korszakokra irányult a figyelem, előbb a könyvtárakban, aztán a többi közgyűjteményben tért hódított a számítástechnika és sorolhatnánk még a jól érzékelhető változásokat. Több hasznos, sikeres kezdeményezést említhetnénk, ezúttal talán elég a kormányzati támogatással elkészült Száz magyar falu könyvesháza című sorozat kötetére utalni. Fontos eredmény, hogy a köztudatban a lokalitás egyre nagyobb teret nyer, és ezt a tendenciát a nemzetközi, európai fejlemények tovább erősítik.

Vajon mivel magyarázható, hogy immár több mint két és fél évszázada hullámszerű mozgással ugyan, de a honismereti és helytörténeti-helyismereti érdeklődés folyamatos, napjainkban pedig különösen felélénkült. Holott közben gyakran változtak a politikai rendszerek, változott az uralkodó ideológia, ha lassabban is, de módosult a gazdasági és társadalmi struktúra, módosult a kultúra helyzete. Meglepő, hogy az olykor gyökeresen különböző oktatáspolitikai irányzatok és pedagógiai felfogások ellenére az oktatás különböző szintjein, ilyen vagy olyan mértékben, hol ilyen, hol olyan tantárgy részeként szintén töretlenül jelen voltak és vannak a helytörténeti-helyismereti tudnivalók. Bodor Antal 1940-ben lezárt retrospektív helyismereti könyvészete – amelyért a mai nemzedék is igen-igen hálás lehet –, annak kiegészítése, a magyar nemzeti bibliográfia különféle ciklusai és kurrens folyamatai, továbbá az országszerte gomba módra szaporodó helyismereti bibliográfiák, újabban számítógépes adatbázisok tanúsága szerint az idők folyamán hazánkban több tízezer helytörténeti-honismereti kiadvány látott napvilágot. A könyvekben, folyóiratokban megjelent cikkek száma valószínűleg csak százezres nagyságrendben mérhető. S akkor még nem is beszéltünk a töméntelen mennyiségű, részben forrásközlő, részben ismeretterjesztő jellegű újságközleményről. A sokféle indíték közül ezúttal hatot emelnék ki.

*

Már Béli Máttyás is azért végezte – még hozzá uralkodói jóváhagyással – szinte minden helyi részletre, adatra kiterjedő aprólékos gyűjtőmunkáját, hogy „semmi ne maradjon ki, ami a haza természeti és polgári viszonyainak megvilágítására és megismerésére szükséges.” Több mint száz évvel később Fraknói Vilmos az általa szorgalmazott megyemonográfiák feladatát abban látta, hogy minél több anyagot szolgáltatassanak az „egyetemes” hazai történet számára. A mikrostruktúrák beható tanulmányozása mindmáig egyik fontos feltétele egy-egy ország, nemzet múltja, jelene alaposabb megismerésének. A helytörténet azonban nem az országos történet szimpla lenyomata, dedukciója, és különösen nem annak illusztrációja. A lokális vizsgálódások (a társadalmi mozgás bármely szeletében és a természeti viszonyokra kiterjedően) éppen azzal járulhatnak hozzá az országos kép pontosabbá, árnyaltabbá tételéhez, végső soron az országhoz, a nemzet sorsának megismeréséhez és megértéséhez, hogy a helyi sajátosságokat, az egyedit, a megismételhetlent, Szabad György szavaival „a társadalmi-történeti mozzanatok helyi kötöttségeit” tárják fel, mutatják fel. Ez a dialektikus kapcsolódás a tudományos történetírás egyik fontos mozgatóereje. Bár semmiképp sem szűkítheti le erre a két ágazatra, napjainkban elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténeti iskolák hangsúlyozzák a mikro-történelem szerepét. Gyáni Gábor interpretációjában az ún. neohistoricista irányzat témaválasztása is jelzi ezt: „Tárgya a mindennapi élet és a köznapi cselekmények, illetve a társadalomszervezet elemi intézményei, mint a család, a háztartás, a rokonság. Nagy súlyt helyez továbbá a mindennapi tapasztalat és észlelés kategóriáinak a feltárására, amit az erkölcsi értékek, a hit, a köznapi fogalmi készlet rekonstruálása és értelmezése révén kíván megoldani.” Ki tagadhatná, hogy mindehhez roppant mennyiségű adalékkal szolgálhat a helytörténeti kutatómunka.

Glatz Ferenc írta éppen öt esztendővel ezelőtt, a honszeretet megújuló tartalmáról elmélkedve, hogy sem a történettudomány, sem a politika nem számol komolyan azzal az érzelmi kötődéssel, ragaszkodással, amely az embereket a szülőföldjükhez és természeti környezetükhöz fűzi. Nos, a helytörténetírás művelői, a honismereti mozgalom résztvevői és a közgyűjtemények munkatársai bátran elmond-

hatják, hogy ők igenis figyelembe vették és veszik ezt a rendkívül fontos tényezőt. S ez által elősegítik az egészséges lokálpatriotizmus kialakulását, amelynek egyik lényegi összetevője, más irányból nézve egyik tápláló forrása éppen a szűkebb közösséghez való tartozás érzése. Az egyén tudatában, magatartásában aztán a lokálpatriotizmus elvezethet a hazaszeretethez, a hazafisághoz, a hazafiság nemes tulajdonságához. Más szavakkal: az adott hely múltjára és jelenére vonatkozó ismeretek közvetítése, befogadása hozzájárul a lokális öntudat elmélyüléséhez, tágabban a nemzeti identitástudat ébren tartásához, megszilárdításához. Sőt áttetelesebb az egész emberi kultúra tiszteletéhez, a közös kulturális örökség értékeinek megbecsüléséhez. Vagyis az egyes ember az adott hely múltján és a már történelmi pillanatában történelemmé váló jelenén keresztül nemcsak a nemzeti fejlődés, hanem a társadalmi mozgás egyetemes áramlatához is kapcsolódik.

Közismert tapasztalati tény, hogy éppen az érzelmi-tudati kötődésből fakadóan ki-ki a közvetlen környezetéről, a szülő-, a lakó- és a munkahelyéről, az egykori iskolájáról szeretne minél többet megtudni. Nyilvánvaló, hogy ez az elsődleges indítéka a lokális információk iránti spontán érdeklődésnek, amellyel a közgyűjtemények munkatársai napról napra találkozhatnak, és az intézményi honlapok látogatóinak jelentékeny hányadát is ez vezérli. Ha egyáltalán lehet és szabad rangsort állítani, a kérések alighanem legigényesebb csoportját képezik azok, amelyek a közelmúltban ismét divatba jött családfa-kutatással függnek össze. A gyökerek keresése, az elődökre vonatkozó adatoknak, egy-egy település történetének, nevezetességeinek, fontosabb intézményeinek, a helyhez kötődő híres emberek életének stb. megismerése természetes emberi vágy, és – mint ahogy már a hazai helytörténetírás kibontakozása idején, a tizenkilencedik század második felében a kutatók, majd később a pedagógusok is felismerték – a lokális információk alkalmasak az országos és egyetemes történelmi folyamatok iránti vonalom, rokonszenv felkeltésére. Mályusz Elemér is így buzdította pályatársait a húszas évek derekán: „Tegyük tudományos jellegűvé a magyar helytörténetírást, hogy fellendítsük egész tudományunkat, számára olvasóközönséget neveljünk...”

Már szó esett arról, milyen korai – egészen a felvilágosodás idejére nyúlik vissza – az a felismerés is, hogy a honismeret-helytörténet fontos nevelő szerepet tölthet be. A közoktatás jelenleg is igényt tart a hazai tudományos és ismeretterjesztő irodalom különböző termékeire, hiszen ezek nélkül aligha teljesíthetné azt a kötelességét, amelyet a Nemzeti alaptanterv jelöl ki számára. Ez az oktatáspolitikai dokumentum – mintegy összegezve és egyúttal továbbfejlesztve a korábbi, több mint két évszázadon átívelő törekvéseket – először 1995-ben emelte ki a legfontosabb pedagógiai követelmények élére a Hon- és népismeret információ-anyagát; ezt az öt év múlva közzétett változat szó szerint megismételte. A most hatályban lévő, 2003-ban kibocsátott harmadik Nemzeti alaptanterv szintén kiemelt fejlesztési feladatnak tekintí (igaz, most már csak a második helyen) a Hon- és népismeret tárgykörébe sorolható ismeretek átadását, elsajátítását. Egyebek között előírja, hogy a pedagógusok ösztönözzék a tanulókat „a szűkebb és tágabb környezet történelmi, kulturális és vallásos emlékeinek, hagyományainak feltárására, ápolására.”

A helytörténetírásnak, a honismereti mozgalomnak, a helyismereti tevékenységnek nemcsak pedagógiai hozadéka van. Felfigyelhetünk egy másfajta motivációra is. Egyed Ákos erdélyi történész egyik cikkében olvasható: „A tájtörténet [ezt behelyettesíthetjük a helytörténet szóval – B. M.] által feltárt örökség beépülése mai valóságunkba, a múlttal való kapcsolatteremtés előmozdítja egy-egy tájegység, vidék gazdasági-társadalmi és kulturális arculatának, életének a kívánt mederbe való terelését.” Vagyis a lokális ismeretek gyakorlati-közéleti tényezőként is funkcionálhatnak. Gondoljunk például a településrendezés, a helyi közlekedés, és manapság talán leggyakrabban a környezet- és természetvédelem feladatainak megoldásához nyújtott segítségre. Vagy a névfelvételek, megemlékezések és egyéb ünnepek előkészítő munkálataira. Az újságírás, a közművelődés, a művészeti alkotás szintén sokat meríthet a lokális publikációkból. Kivételes alkalmat, lehetőséget kínálnak a lokális ismeretek terjesztésére, közkinccsé tételére az évfordulók, mivel az önkormányzatok vagy más támogatók (leginkább a vállalatok és a magánvállalkozók), időnként a kultuszterca és az országos pénzalapok nagy jelentőséget tulajdonítanak ezeknek (tudjuk, korábról maradt ránk ez a gyakorlat). Hogy mennyire így van, arra nézve Márkusné Vörös Hajnalka nemrég közölt Veszprém megyei adatokat, ahol az 1990–2006 között megjelent helytörténeti kiadványok mintegy 80 %-a kapcsolódott valamilyen országos vagy helyi jubileumhoz.

Napjaink egyik sokat – hol csodálattal, hol veszélyt sejtve, hol kifejezetten elutasítván – emlegetett világjelensége a globalizálódás, amely immár áthatja a társadalmi mozgás minden területét, áthatja egész életünket. Sokan, és elsősorban a kulturális szférában dolgozók attól tartanak, hogy ez a hatalmas, sodró erejű folyamat veszélyezteteti, sőt megsemmisíti a nemzeti kultúrákat, a regionális és helyi sa-

játosságokat, ezért rendkívüli erőfeszítéseket tesznek ezek megőrzésére. Van azonban az éremnek egy másik oldala is. Nevezetesen arról van szó, hogy a világosan gondolkodó fők, egyebek között az Európai Unió vezető testületei a világ, közelebbről az európai kulturális és tudományos örökség megóvása és fejlesztése érdekében elengedhetetlenül szükségnek vélik a nemzeti és regionális sokszínűség fenntartását, a lokális örökség ápolását, hozzáférhetővé tételét, mert ezek az egyediségek gazdagíthatják igazán az emberiséget, az uniót. Ez a belátás tükröződik a híres maasrichti szerződésben, és ez olvasható a kulturális vagyondigitalizálásáról 2001-ben elfogadott lundi alapelvekben is.

*

A most vázolt hat motívum beágyazódott napjaink honismereti, helytörténeti és helyismereti kiadványaiba is. Mindannyiunknak, akik e területen munkálkodunk, közös bánata, hogy a kurrens, tehát a frissen megjelenő lokális publikációkról nincs országos áttekintés. (Közbevetőleg jegyezzük meg: Bodor Antal helyismereti könyvszete és Csomor Tibor 1972-ben közreadott honismereti bibliográfiája óta visszamenőlegesen számbavétel sines.) Régi panasz, hogy a kritikai visszhang is csekély és még inkább esetleges. Amíg létezett a Századok éves címjegyzéke (az utolsó feltárt esztendő 1993!), legalább a helytörténeti munkákról (könyvekről, résztanulmányokról, folyóiratcikkekről, forráspublikációkról) képet kaptunk. A néprajzi bibliográfia folyamatosan készül ugyan, de ez is csak egy területet fed le. A Honismeret című folyóirat megpróbálkozik a lehetetlennel: számról számra közli a szerkesztőséghez beérkezett honismereti-helytörténeti kiadványok adatait. Összeszámolva a legutóbbi három teljes esztendő tételeit, a következő eredmény jött ki: a 2004-ben közzétett önálló hazai kiadványok (pontosabban a könyvek és évkönyvek) közül 245, 2005-ből 256, 2006-ból 242 bibliográfiai leírásait közli (a múlt évből még nyilván küldenek be példányokat). A tanulmányköteteket, évkönyveket, folyóirat számokat analitikusan is feltárta. 2004-ben egyébként 41, 2005-ben 29, 2006-ban 34 magyarországi folyóirat és egyéb időszaki kiadvány számait (néha-néha nem mindegyiket) kapták meg. A folyóirat különös figyelmet fordít a közgyűjtemények kiadványaira, valamint a honismereti híradókra. Kultúrmissziós szerepkört vállal azzal, hogy a határon túli területekre, jelesen a szomszédos országok magyar sajtótermekeire is kitekint: a jelzett három év terméséből összesen 158 könyvet és évkönyvet regisztrált; a feldolgozott folyóiratok száma évente 5-10 között mozgott. A szerkesztőség megoldhatatlan gondokkal küszködik: a kiadványok jókora késéssel vagy egyáltalán nem érkeznek meg, ezért az összeállítás szükségzerűen hiányos. Bármennyire áldásos ez az igyekezet, a rejtett címjegyzék a kurrens honismereti-helytörténeti bibliográfia szerepét csak korlátozottan töltheti be.

Magától értetődően vetődik fel a kérdés: mennyiben számíthatunk a Magyar nemzeti bibliográfiára, amelynek törvény szabta kötelessége lenne regisztrálni a hazánk területén megjelent lokális irodalmat is. Természetesen megteszi, de csak részben. A könyvek számbavétele megközelítően teljes, a nyolc-tíz százalékra becsült hiány a fégyelmezetlen kötelespéldány-szolgáltatás bosszantó hézagaiból fakad. Igen ám, de a könyvszétből kimaradnak az évkönyvek, a kalendáriumok, az iskolai értesítők, a címtárak és egyéb, a mai nemzetközi nomenklatura szerint időszaki sajtóterméknek minősülő nyomtatványok. Holott ezekben is számos lokális közlemény található, nem is beszélve a kifejezetten helyi jellegű és tartalmú kötetekről, például a múzeumi, levéltári és könyvtári évkönyvekről. (Amelyek szerencsére a honismereti bibliográfiában jórészt megtalálhatók.) S nem regisztrálják a külföldi államok magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású anyagát (tehát a hungarikákat) sem; ez egyébként nem hiányosság, mert ez a nemzetközi szokásrend. Még kedvezőtlenebb a helyzet a periódikumok cikkei illetően. Világviszonylatban is rangos, szinte csaknem egyedülálló kezdeményezése volt az Országos Széchényi Könyvtárnak, hogy 1946-tól a folyóiratokban megjelent közleményekről is kurrens bibliográfiát adott ki, Magyar folyóiratok repertórium címmel. Eleinte kevésbé, de a hatvanas évektől már elég következetesen figyelt a helytörténeti-helyismereti cikkekre is. Majd amikor az elektronikus változata, az IKER megszületett, az adatbázis alkalmassá vált a teljességre törekvő feltárássra, beleértve akár a hírlapcikkek regisztrálását is. Maig ismeretlen, illetve nehezen elfogadható okokból kifolyólag ezt a nagyon hasznos szolgáltatást 2002 végén befagyasztották, és pillanatnyilag úgy tűnik, hogy nem is igen lesz folytatása, legalábbis a korábbihoz hasonló, átfogó jelleggel még csak nem is tervezik.

Gyűjtőkörének behatárolt volta ellenére a Magyar nemzeti bibliográfia a könyvekről megközelítő teljességű tájékoztatást nyújt, három-hat, ritkábban nyolc-tíz hónapos késéssel (ami elsősorban a köteles példányok késedelmes beérkezésével, továbbá a feltárási-technológiai folyamat időigényével függ össze). Rászántam néhány napot, és tételeken összeszámoltam a könyvszét utolsó három évfolyamában szereplő valamennyi helyi tartalmú könyv adatait, ideértve a főváros kerületeiről szóló munkákat és a regionális tagolást országos segédleteket is. Noha a minőségi elemzésre (pl. tartalmi és műfaji összetétel, színvonal) már nem maradt idő (ezt később kell, kellene elvégezni), úgy vélem, a mennyiség-

gi mutatók önmagukban is tanulságosak. A 2004-ben közreadott helyismereti, honismereti, helytörténeti könyvek száma – ismétlem: az évkönyvek, kalendáriumok és hasonlók nélkül, és a már jelzett hibaszázalékkal – 1108, 2005-ben 984. Tavalý – az 56-os évforduló ellenére – ez a szám tovább csökkent 952-re. (Nyilván a pénzügyi megszorítások éreztették hatásukat.) Tehát éves átlagban mintegy ezer, összesen több mint háromezer könyvről van szó. Elfogultság nélkül állítható, hogy lenyűgöző teljesítmény. Világosan tükrözi azt a nemzetközileg is tapasztalt jelenséget, hogy a lokális információk, a szűkebb környezet múltja és jelene iránt igénycsak megnőtt az érdeklődés, és megnőtt az adott hely iránti felelősség is.

A szikár, számszerű adatokból és a bibliográfiai tételek szövegéből néhány – bár itt-ott kissé tétova – következtetés is levonható. A több mint háromezer kiadvány tematikailag felöleli a társadalmi mozgás minden területét, és az ember természeti környezetének helyi vonatkozásait is. Ha a tartalmi megoszlásra figyelünk, első látásra semmi meglepőt nem tapasztalunk, mert folytatódott a több évtizedes, sőt évszázados hagyomány: a könyvek túlnyomó többsége helytörténeti témát dolgoz fel és sok – ha egyáltalán elválasztható az előbbi csoporttól – a szélesen értelmezett néprajzi munka. A történelmi kiadványok között – megint csak hagyományosan – a településtörténeti monográfiák és tanulmánykötetek vezetnek, de figyelmet érdemel a sok egyháztörténeti és főleg a rengeteg iskolatörténeti publikáció; az utóbbiak jelentékeny hányada jubileumi alkalomra készült. S talán érdekességként megemlíthető, hogy a három esztendő alatt mintegy tucatnyi összcállítás jelent meg a tűzoltóságok múltjáról, persze megint csak évfordulókra. Feltűnő és örvendetes a természetvédelemmel kapcsolatos művek magas száma. A nemzeti összetartozás érzését erősítik a hazai kiadók azon termékei, amelyek a szomszédos országok magyarságával foglalkoznak; e téren is kitűnt a moldvai csángók sorsát feltáró kötetek markáns csoportja. Kellő figyelem irányul a magyarországi nemzetiségekre, valamint a roma kisebbségre is.

A lokális kiadványok csoportosíthatók típus szerint is, de jókora statisztikai bizonytalansággal. A címek és a könyvészetben szereplő tárgyszavak alapján annyi megállapítható, hogy a könyvek túlnyomó többsége tudományos produktum: monográfia és tanulmánykötet, és évről évre magas a forráspublikációk száma (ideértve a népmesegyűjteményeket is: 53, 32, 45). Némi megszorítással idesorolhatók a grafikai és fotóalbumok is, amelyeknek száma – nem utolsó sorban a képi kultúra előtérbe nyomulása következtében – igénycsak magas, és emelkedő tendenciát mutat (40, 55, 61). A faktográfiai adattárak száma szintén kielégítőnek látszik (25, 23, 32); a közelmúltban különösen a helyi életrajzi lexikonok váltak népszerűvé. A számítógépes adatbázisok terjedése folytán érthető, hogy viszonylag kevés bibliográfia látott napvilágot, és számuk, ha csekély mértékben is, de folyamatosan csökkent (14, 12, 11). Nehéz kimutatni az ismeretterjesztő és a publicisztikai igényű kiadványok arányát, de talán több a puszta sejtésnél, hogy ez megközelítheti az egyharmadot; különösen, ha a helytörténeti-honismereti olvasókönyveket (9, 4, 5) és az útikönyveket (31, 18, 18) is itt vesszük figyelembe. Kissé meghökkentő, hogy a három év alatt mindössze egyetlen, a témához kapcsolódó módszertani útmutató látott napvilágot. Furcsa ellentmondás ez: a helytörténeti, honismereti és helyismereti kiadványok százai, czei jelennek meg, ugyanakkor új keletű metodikai kalauz szinte nincs.

Gyakori, hogy egy-egy könyv két, három vagy még több kiadó közös gondozásában kerül a használok elé. Bár statisztikai kimutatás nem készült, egyértelmű, hogy a települési (és ritkábban a megyei) önkormányzatok áldoztak legtöbbit e célra. Bővülő forma az alapítványi finanszírozás. Jóleső érzéssel konstatálhatjuk, hogy néhány hivatásos, azaz üzleti vállalkozásként működő kiadó – például az Osiris, a Timp, a Kairosz, az Alexandra – is vállalkozott helytörténeti-honismereti művek közzétételére. S ebben a szektorban is emelkedik a szerzői kiadások száma és aránya. A pénzügyi források előteremtésében immár pótolhatatlan szerepük van a különféle, országos, regionális, megyei és települési, illetve szakterületi pályázatoknak; ha nem is az óhajtott mértékben, ám kétségkívül sokat segít a Nemzeti Kulturális Alap szakmai kollégiumainak támogatása.

S természetesen előkelő helyet foglalnak el a képzeletbeli listán a közgyűjtemények: 2004-ben 201, 2005-ben 146, 2006-ban 180 (együttvéve 527) tételben szerepelnek – egyedül vagy közösen, olykor más szervvel, intézménnyel társulva – kiadóként. Mindez arányban kifejezve: 2004-ben 18,1 %, 2005-ben 14,8 %, 2006-ban 18,9 % (a három évre vetítve: 17,3 %), tehát az intézmények számára és anyagi erejéhez viszonyítva számottevő hányad. S ehhez még hozzá kell adni a múzeumi, levéltári és könyvtári évkönyveket. Nemcsak a megyei és városi, községi múzeumokról, levéltárakról, a városok és községek helytörténeti gyűjteményeiről, a közkönyvtárakról, továbbá az egyházkerületi, egyházmegyei összevont gyűjteményekről van szó, hanem néhány országos intézményről is. Például a Néprajzi Múzeum igen értékes etnográfiai és folklór kiadványokat tesz közzé, a helytörténeti kutatásban hallatlan for-

rásértékkel bíró iskolai értesítők több kötetes bibliográfiáját pedig az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum állította össze.

*

A múzeum és a levéltár a közfelfogás és a jogszabályok szerint is tudományos intézmény. Az ún. könyvtári törvény nem írja elő a publikálást, de a hagyományok ereje hat, illetve a nemzetközi ajánlások szintén arra buzdítják még a kisebb közkönyvtárakat is, hogy megyéjükre, székhelyükre vonatkozó témákban – tehát helyismereti tartalommal – folytassanak tudományos és kiadói tevékenységet. A három intézménytípus között sok összekötő kapocs van. Sőt a közelmúltban – visszatérve a régi, sokáig jellemző szerveződési formához – több városban újra összevonták a múzeumot és a könyvtárat, illetve jó néhány községben a helytörténeti gyűjteményt és a nyilvános könyvtárat. Noha a megoldás több okból is vitatható (az érvelésre ez a fórum nemigen alkalmas), könnyen belátható reális magja van. Hiszen – hogy Kelényi B. Ottónak, a Fővárosi Könyvtár egykori munkatársának 1937-ben írt szavait idézzük – „A történelmi könyvtárak, levéltárak és múzeumok közös feladata a múlt emlékeinek gyűjtése, rendszerezése és a tudományos kutatás, valamint a népművelés számára való feltárása.” S mivel a jelen dokumentumai már a megszületés, a keletkezés pillanatában történelmi forrássá válnak, tevékenységükben a múlt, a jelen és a jövő egységbe forr. Az együttműködés tehát – szervezeti egység nélkül is – szükségszerűen erős a közgyűjtemények helytörténeti-honismereti munkájában. A közgyűjtemények mindhárom rokonfogalmat – helytörténet, honismeret, helyismeret – komplexen értelmezik, kiadványaikat a tematikai gazdagság és változatosság jellemzi. Bizonyos munkamegosztás azonban spontán vagy tudatos módon érvényesül: a múzeumok leginkább a régészeti, néprajzi és helytörténeti témákat részesítik előnyben, a levéltárak főként történeti tanulmányokat és forrásszövegeket publikálnak, a könyvtárak profiljába pedig mindenekelőtt a bibliográfiák és a faktográfiai adattárak (egyebek között a kronológiák, életrajzi lexikonok) tartoznak.

A közgyűjtemények lokális kiadványai ugyanazokat a funkciókat látják el, amelyekről az előadás első részében már szó esett. A nyomtaték kedvéért ismételjük meg: hozzájárulnak az adott hely, és ezen keresztül az egész ország, a magyar nemzet múltjának és jelenének alaposabb megismeréséhez, helyesebb értelmezéséhez, új eredményekkel, olykor új szempontokkal gazdagítják az országos történeti kutatást; segítséget nyújthatnak gyakorlati-közéleti feladatok megoldásához; nélkülözhetetlen eszközei, támaszai az iskolákban folyó oktató-nevelőmunkának; kielégíthetik az emberek egyéni, sajátos érdeklődését; előmozdítói a lokálpatriotizmus megerősödésének, a patrióta magatartás megszilárdulásának; fogódzót jelenthetnek a globalizáció sodrában, és tetemes részt vállalnak a helyi kulturális örökség felszínre hozatalában, megőrzésében. Mindhárom intézmény életében jelen vannak a helytörténeti-honismereti irodalomra általában jellemző külső indítékek, és nagyon fontos hajtóerőként a munkatársak személyes ambíciói, illetve munkatervi feladatai.

A közgyűjtemények elsőrangú intézményi bázisai a helytörténetírás tudományosságának. Páratlan mennyiségű, szinte kiaknázhatatlan információkincs birtokosai, másként fogalmazva: összegyűjtik, rendszerezik, őrzik, feltárják és a kutatók rendelkezésére bocsátják gyűjteményeik darabjait, a tárgyi emlékeket, a levéltári iratokat, a nyomtatott és más kéziratos dokumentumokat, újabban a hangos-képes, legújabbban pedig az elektronikus információhordozókat, vagyis a hiteles lokális történeti forrásokat. A múzeumok és a könyvtárak, illetve a hangarchívumok jeleskednek a szóbeli források összegyűjtésében is. Lényegében egyenes folyománya ennek, hogy a források, illetve az ezeken alapuló tanulmányok, ismeretterjesztő közlemények, faktográfiai adattárak közreadásában is közreműködnek, a mind ezekről tájékoztató múzeumi vezetők, levéltári segédletek és bibliográfiák összeállításának, kiadásának pedig elsőszámú letéteményesei. A muzeológusok, levéltárosok, könyvtárosok nemcsak saját intézményi kiadványaikban (vagy a társintézmények kötetjeiben), hanem más fórumokon is gyakran publikálnak: pl. a településtörténeti összefoglalásoknak, monográfiáknak rendszerint ők a szerkesztői, gyakran szervezői, valamint számos tanulmánnyal, bibliográfiával, mutatóval, kronológiai táblázzal segítik elő ezeknek a sikerét. Közismert tény az is, hogy a közgyűjtemények, illetve munkatársaik a tudományos eredmények közvetítésében, népszerűsítésében is tetemes részt vállalnak, tehát a lokális ismeretek terjesztésének is hatékony, talán a leghatékonyabb bázishelyei.

A közgyűjtemények érdemi – most mondjuk így: publikáló – munkatársai tudományos felkészültséggel rendelkező szakemberek. Ráadásul a múzeumi, levéltári, könyvtári kiadványokba gyakori az adott vagy a közeli városban működő egyetem, főiskola oktatóinak, illetve más intézmények kutatóinak a bevonása. S ez eleve jó esélyt kínál a sokszor és joggal kifogásolt dilettantizmus kiszűrésére, kiszorítására. Ma is időszerűek Vörös Károly 1972-ben papírra vetett sorai: a helytörténetíráshoz „nem elég

(bár nélkülözhetetlen!) csupán a szenvedély vagy a lelkes hozzáállás: szakértelem, rendszeres, sokszor száraz vagy egyhangú aprómunka is szükséges.” Mostanság, amikor a hazai tudományos könyvkiadás jól érzékelhető – ám remélhetőleg csak átmeneti – válságban van, a helyi kiadványok összeállítása, megírása, közzététele nagy felelősség. A jelek szerint a közgyűjteményeink tudatában vannak ennek, és nemigen adnak teret a dilettáns szerzőknek. Ugyanakkor koordinálják, ösztönzik a lelkes, szorgalmas és legalább a tudományos módszertan elemeivel tisztában lévő amatőrök kutató tevékenységét, sőt nemegyszer publikálási lehetőséget is biztosítanak számukra. Ezzel is gazdagítva a honismereti mozgalmat, kiszélesítve a helytörténetirás társadalmi bázisát.

Minden rendben volna tehát? Nagy valószínűséggel nem. A kritikai visszhangból ítélve két olyan negatívum van, amelyet e helyen is szóvá kell tenni. Az egyik: még mindig jelennek meg helytörténeti-honismereti kiadványok – olykor még közgyűjtemények gondozásában is – lektorálás nélkül. Szakállas probléma a másik is, nevezetesen a mutató vagy a kellő számú mutató hiánya. Holott Fraknói Vilmos már 1864-ben rámutatott – hogy egy kicsit játszunk a szavakkal – arra, hogy „diplomatikus, topografikus és általános historikus dolgozatok ily tartalommutatók nélkül oly vak hajóhoz hasonlítanak, melyek az irodalmi tengeren kormány és vitorla nélkül hanyattatnak.”

S végezetül még egy dologról kellene szólni, noha nem szorosan vett tárgya a mostani referátumnak. A Magyar nemzeti bibliográfia tételei között bogarászva itt-ott rá lehet bukkanni egy-egy CD-ROM leírására is. Nem sajnálva a fáradságot, ezek számát is sikerült kideríteni (természetesen csak a lokális tartalmúakra korlátozva): 2004-ben 13, 2005-ben 23, 2006-ban 14 önálló elektronikus helytörténeti-helyismereti kiadvány került forgalomba. A regisztráció egészen biztosan nem teljes, de a szerény adatok jelzik, hogy ez a kiadási forma a lokális irodalomban még nem igazán honosodott meg. A közgyűjtemények is idegenkednek (a bibliográfia 2004-ből 4, 2005-ből 11, 2006-ból 4 ilyen publikációt tartalmaz), bár kétségtelen, hogy a nyomtatott könyvek mellékleteként jóval több lemez jelent meg. Szinte minden kockázat nélkül megjósolható, hogy a helytörténeti-honismereti publikálásban már a közeli jövőben is nagyobb teret hódít az elektronikus változat. Egyrészt a CD-ROM vagy DVD (és a hamarosan jelentkező korszerűbb fajtáik), másrészt az intézményi honlapon elérhető adatbázisok formájában. A világszerte kibontakozó, hazánkat is elérő, újabban az Európai Unió által is tekintélyes összegekkel támogatott digitalizálási program a korábban keletkezett szellemi javak elektronikus rögzítését is lehetővé teszi, kiterjedve a lokális információkra, illetve hordozókra is. Már napjaink valósága, hogy a levéltári iratok, a múzeumi dokumentumok, a könyvtári anyagok egy része akár otthon, egy terminálról is tanulmányozható. Az így megnyíló lehetőségek óriásiak, szinte korlátlanok: egyebek között a helytörténetírás, a helyismereti-honismereti tevékenység az interneten egyszer s mindenkorra kitörhet a lokális elszigeteltség állapotából. Mindezt elismerve, sőt csodálva, talán nem kell restellni, ha vannak kételyeink is. Szekszárdi levéltáros kollégánk, Dobos Gyula bizonyára megengedi, hogy zárógondolatként az ő szavait vegyem kölcsön: „A jövő talán az, hogy a kényelmes kutató kényelmes karosszékében ül a számítógép előtt. Keresőprogramokkal anyagot gyűjt témájához. Gyorsan és gépiesen dolgozik, dolgoztat. Nem használ cédulákat. Anyagrészeket kivág, átmásol, szerkeszt. Nem ismeri az eredeti iratokat. Nem vesz és vett kézbe középkori oklevelet, nem ismeri a levéltárak, az iratok illatát. Nem érzi magasztosnak a pillanatot, mint az, aki egy eredeti, pl. Árpád korban íródott diplomát tart a kezében.” Tegyük fel önmagunknak is a kérdést: vajon több örömet lelünk majd a kutatómunkában vagy kevesebbet? gazdagabbak leszünk-e akkor vagy szegényebbek?

Bényei Miklós

